

Југословенски комунисти и српско национално питање

Сажетак: Рад представља генезу односа КПЈ и СКЈ према српском националном питању, од њеног оснивања, 1919. до почетка седамдесетих година XX века. За то време опозициона и илегална, а након II светског рата владајућа, хегемона партија, мењала је темељне програмске концепте прешавши пут од централизма, преко сепаратизма, номиналног и реалног федерализма, до конфедералног конститутивног концепта. Сва ова решења су се доминантно *преламала* кроз призму српског питања, чији је фундаментални циљ била конгруентност етничке и политичке јединице, тј. сабирање свих Срба у једну централизовану државу. Гледајући у политици КПЈ/СКЈ стратешког противника остварења тог циља, док су комунисти у српском национализму видели примордијалног непријатеља, дивергентне идеологије логично су ишле ка међусобној деструкцији. Рад у границама могућег трага и за пореклом лењинистичко-коминтерновског односа према међуратној Југославији, који ће оставити трага у политици југословенских комуниста и у другој половини XX века.

Кључне речи: Југославија, Срби, Комунистичка партија Југославије, национализам, централизам, федерализам.

Нација, као најразвијенија етничка заједница, настала са појавом грађанског друштва, на компактној државно организованој територији и у оквиру заједничких културно—духовних обележја, по водећем теоретичару овог феномена, чедо је национализма, јер не стварају тежње нације национализам, већ национализам ствара нације. (Гелнер, 1997: 83) Нације-државе данашњице, засноване на етничким принципима, детерминишу се као „замишљене заједнице“, настале захваљујући прегалаштву деветнаестовековних интелектуалаца и политичара, који су национал-романтизам књижевности, уметности, историографије, преточили у делатне политичке програме. (Geary, 2007: 28-29 ; Андерсон, 1998: 78)

Зависно од карактера, истраживачи су идентификовали два типа европских национализирама: етничко-генеалогски (крвни) и грађанско-територијални (државни) тип. По првом схватању, у основи немачком, нација је скуп појединаца које повезује заједничко порекло, језик и култура, а карактерише је претежно митотворна свест која идеализује прошлост. По другом француско-америчком типу, националност је везана за припадност држави, а не пореклу, у складу са либерално-просветитељским, индивидуалистичким вредностима и доминантно је космополитског карактера. У њима су националност и држављанство синоними, те Ренан с правом уочава да је национална припадност у овом случају свакодневни плебисцит. (Попов, 2007: 21-23) Балкански национализми припадају генеалогско-етничком типу, а упркос углавном сличним језицима и културној сродности на овим просторима, линију разграничења чинила је религија, за коју је исправно речено да је била вододелница нација, што је био основ за формирање „сектаријанског“ типа национализма или национализма „судњег дана“. (Екмечић, 1989: 7-17)

Упркос атавистичким антагонизмима, првоцембарским актом свршеног чина 1918. године, настала је Краљевина СХС/Југославија, прва заједничка држава јужних Словена, прекасно да би већ оформљени етнички идентитети Срба, Хрвата и Словенаца усвојили идеју о јединственом троименом народу, а прерано да би се на овој чињеници као аксиому темељила једнакоправност три блиске, али различите нације.¹ Великим делом и због ове, стартне и фундаменталне аномалије, новонасталу државу од првих тренутака

¹„Свест о неопходности утемељења југословенског културног идентитета и осећаја припадности истом југословенском друштву никада није однела превагу над старим навикама и националним одређењима.“ (Димић, 1998: 38)

потресали су национализми, испољавани кроз српску ослободилачку традицију и интенцију да се буде *primus inter pares* јужнословенске заједнице, чиме се интензивирао пре свих хрватски, а делом и словеначки сан о сопственој националној, али и државној еманципацији. Због тога је национално питање из темеља потресало новостворену заједницу, успевши се на сам врх лествице приоритета већине друштвених чинилаца, а различит однос према њему постао је тачка кристализације и диференцијације свих политичких странака.

Уласком у завршну фазу исцрпљујућег ратног сукоба (1914-1918), узроковане анархичном ситуацијом, несигурношћу, бедом и смрћу са којима су се људи свакодневно суочавали и на ове просторе су продрле комунистичке идеје, претходно одневши победу у опустошеној Русији. Жељни мира, једнакости, слободе и социјалне правде, многи људи су се окретали новој политичкој снази, не као пукој рефлексiji руског „црвеног октобра“, већ наслоњени и на аутохтоне левичарске традиције југословенских земаља. Као резултанта, не само побројаних околности, априла 1919. године у Београду је створена претеча Комунистичке партије Југославије, под именом Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), уједињењем бројних социјалдемократских и комунистичких групација у новоствореној Краљевини СХС. Јуна следеће године, југословенски комунисти су променили име Партије у историјски далеко препознатљивије, КПЈ и обрачунали се са социјалдемократским умерењацима, чиме је начињен важан корак у њеној коначној бољшевизацији. (Николић, 1994) Још на првом Конгресу, југословенски комунисти су одлучили да приступе Трећој комунистичкој интернационали, чиме су своју Партију учинили огранком Коминтерне, централизоване организације светског комунистичког покрета са седиштем у Москви. (Петрановић, 1988:107)

Национално питање, доминантно током читавог периода постојања монархистичке Југославије, КПЈ првих пет година не само да није идентификовала као преломно, него није признавала нити само његово постојање. Оставши пасивна у тако важном питању борбе централистичких и федералистичких снага, Комунистичка партија Југославије је и сама доприносила учвршћењу државног централизма, инсистирањем на становишту „народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца.“ (Перовић, 1984: 11,15 ; Пешић, 1983: 21) Оштри судари централиста и федералиста на политичкој сцени Краљевине, уз велики успех потоњих на изборима 1923. и истодобни крах преименованих комуниста, натерао их

је да подршку у масама и успостављање поновног јединства Партије, траже у промени стратегије, првенствено према сложеном, а дотле запостављеном националном питању. Дотадашња унитаристичка гледишта о етничкој хомогености и самоперцепције Партије као „браниоца националног јединства“ и отпор „национализму, сепаратизму, партикуларизму и федерализму“ као кључним противницима, ваљало је заменити у реалности утемељенијој теорији о националној посебности Срба, Хрвата и Словенаца. До ове спознаје и њој саобразне промене темељних партијских усмерења нису дошли сви чланови Партије, те 1923. ескалира оштра унутаркомунистичка дискусија, као важан догађај еволуције у посматрању националног питања. (*Историја СКЈ*, 1985: 93)

Све изразитије испољавање националних супротности, најпре је објашњавано партикуларистичким интересима буржоазије, због чега је сваки вид националне еманципације, као и сваки покушај федерализације земље виђен као непријатељски чин раван сепаратизму и издаји. Насупрот национално диференцираним грађанским странкама КПЈ је до 1923. себе изграђивала на бескомпромисној централистичкој и општејугословенској основи, као залогу националног јединства и унитаристичке идеологије. Међутим, на Првој конференцији КПЈ у Бечу, јула 1922. сучено са реалношћу, партијско вођство у *Резолуцији* констатује да су српска и хрватска буржоазија распирале национализам, те да су због тога „Срби и Хрвати престали бити један и постали два народа.“ Био је то почетак унутарпартијске борбе око националног питања, настављене на II конференцији у чијој *Резолуцији* је између осталог наведено да кључни проблеми нове државе долазе од „хегемоније српске буржоазије и превласти српске нације над осталим нацијама...“ (Перовић, 1984: 240-244; Влајчић, 1987: 397-399) Следствено томе, КПЈ је почела да се залаже за право самоопредељења сваке нације, до образовања сопствене државе. Стратешки заокрет у политици КПЈ донела је и помињана дебата о националном питању из 1923. чији епилог је било коначно одустајање од националног унитаризма и прихватање тезе да су се Срби, Хрвати и Словенци „потпуно независно једни од других, развили у самосталне модерне нације“. (Марковић, 1923: 102-107; Пешић, 1983: 98) Тиме је и Краљевина СХС могла бити детерминисана само као етнички хетерогена тј. мултинационална држава, док је „српска теорија о народном јединству Срба, Хрвата и Словенаца само маска српског империјализма“, те КПЈ кроз ставове Симе Марковића,

Хрватима и Словенцима „признаје неограничено право самоопредељења“, тј. право на самосталну државну егзистенцију. (Марковић, 1923. 117-118)

Од 1924. је доследно развијана теза, која ће прерасти у константу националне политике југословенских комуниста, о „угњетачкој“, српској нацији и свим осталим „угњетеним нацијама“.² Сама теза није била нова, нити је осмишљена у Југославији, а најчешће је користио Владимир Иљич Лењин, вођа совјетских бољшевика, који је својим учењем о *тлаченим нацијама* и *нацијама тлачитеља*, „зато што су Великоруси у Русији угњетачка нација,“ (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 101) поставио основу револуционарног тумачења националног питања. Прагматично користећи антируске националне покрете у предвечерје Октобарске револуције 1917. Лењин је говорио да онај „ко је против одвајања, против распада царске Русије... тај стоји на буржоаској, а не на пролетерској страни гледишта,“ обзиром да је прогресивна свака борба „против националног угњетавања... за сувереност нације.“ (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 70; Гелер, Некрич, 2000: 66) Након победе револуције овај став је измењен залагањем за јаку централизовану државу, као моћним оруђем у борби за светску револуцију, али уз инсистирање на великоруском шовинизму као сталној опасности нове федерације.³ Наиме, по Лењиновом тумачењу „интернационализам са стране угњетачке или тзв. велике нације, мора се састојати не само у поштовању формалне једнакости нација, него и у таквој неједнакости која би са стране угњетачке нације, велике нације, компензирала ону неједнакост која се ствара у животу фактички.“ (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 190)

Рефлектујући совјетска искуства на Југославију, КПЈ је окрећући се тражењу решења за национално питање, исто, функционализовала у својој борби за власт, преносећи Маркову тезу о угњетавању са класе на нацију, српску у овом случају. Срж националног питања чини право сваке нације на политичку независност и националну државу, као најповољнији облик државе, сматрали југословенски комунисти 1923.

² Фридрих Енгелс је 1874. писао да „народ који угњетава друге народе не може ни сам да се еманципује. Сила која му је потребна за угњетавање других окреће се, на крају крајева, увијек против њега самог.“ (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 7)

³ „Буржоаски национализам и пролетерски интернационализам – то су двије непомирљиво непријатељске пароле... Марксизам не може да се помири с национализмом, па био он најправеднији, најчистији, најфинији, најцивилизованији“, писао је Лењин 1913. године у чланку „Критичке биљешке о националном питању“. (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 63, 70)

године.⁴ (Перовић, 1984: 353-354) Интегрисањем борбе за националну равноправност тј. за решење националног питања етничких група којима владају већи етници, са борбом за социјално ослобођење радника, као угњетене класе, ширила се како концепција социјалистичке револуције, тако и сама база присталица Партије. У таквој програмској констелацији, апсолутизовао се став о највећој и доминантној нацији као *угњетачкој* и *хегеманој*, некој врсти еквивалента буржоаској класи у социјалној револуцији, а рецидиви наведених ставова КПЈ према српском националном питању били су видљиви и наредних година и деценија, независно од степена утемељености тих теза у које на овом месту нећемо дубље улазити.

Потоња свеprisутна теза КПЈ о Србима као националним угњетачима први пут се експлицитно појавила на Петом конгресу Коминтерне 1924. када је Југославија свстана у ред „империјалистичких држава“, јер је Србија „окупира“ све друге народе присиливши их да живе у заједници у којој не могу остварити властите интересе. Због тога, стоји у закључцима конгреса, у Југославији „постоји масован покрет против националног угњетавања“ са циљем самоопредељења *угњетених* нација. То би даље значило „издвајање Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварање независних република“, те подршку отцепљењу Мађара и Албанаца. (Влајчић, 1987: 481-482) Узрок свему је, како је стојало у *Резолуцији* Треће земаљске конференције КПЈ, јер је Краљевина СХС држава у којој „владајућа класа једне нације (српске) угњетава остале нације.“ (Глигоријевић, 1992: 119, 125; *Историја СКЈ*, 1985: 95-96) Тим ставом Коминтерна је Југославију као „версајску“ и „вештачку“ творевину осудила на пропаст, негирајући чак и ставове водећег југословенског комунисте Симе Марковића, који је у полемици са Стаљином, доследно тумачећи Маркса сматрао да револуција мора имати превасходно класни, а не национални карактер. (Влајчић, 1987: 517-530) Одлуке Коминтерне као строго централизоване организације нису довеле у питање ни сами југословенски комунисти у чије име је Филип Филиповић прихватио и мишљење да се стање у Југославији са Србима као „владајућим народом“ не разликује од колонијалне ситуације у Индији, Индонезији и Кини. Убрзо након овог конгреса, Коминтерна је упутила препоруке југословенској Партији у којима је сугерисано да задатак комуниста

⁴ Ни овај став југословенских комуниста није одступао од „класика марксизма“. Тако је Лењин 1903. писао о неутуђивом признању „права на самоопредељење свим нацијама које улазе у састав државе.“ (Маркс, Енгелс, Лењин, 1973: 46)

није да пацификује националне супротности, већ да их користи „за циљеве пролетерске револуције“, што је подразумевало благонаклон однос према национализму *угњетених* народа, као подршке њиховим националним покретима. Овакви ставови су били у складу са оценама Григорија Зиновјева на Трећем пленуму Интернационале, 1923. да је национално питање најважније средство револуције у Југославији, јер како је и Лењин писао у свом последњем чланку о националном питању, „ништа толико не задржава развитак и учвршћење пролетерске класне солидарности колико национална неправда.“ (Лењин, 1973:190-191; Глигоријевић, 1992: 122; Николић, 2000: 157)

После вишегодишње борбе „левих“ и „десних“ фракционаша, став о рушењу Југославије, постао је општеважећи за све југословенске комунисте, тек на Четвртом конгресу КПЈ 1928. године, када је без устезања одлучено да би требало створити независне државе: Хрватску, Словенију, Македонију и први пут у том контексту је наведена Црна Гора. Апострофирана је и потреба конституисања независне и са Косовом уједињене Албаније, те потврђено право на отцепљење мађарске мањине у Војводини. „Положај Србије и њена права нису, као ни до тада, дефинисани, осим дужности КПЈ у Србији да се бори за право на отцепљење угњетених нација“, констатује Десанка Пешић. (Пешић, 1983: 235.) Оваквим ставом према националном питању југословенски комунисти су се најдоследније приближили ставовима Коминтерне, што је несумњиво био услов самог њиховог опстанка, јер је уништење Југославије био превасходно циљ СССР-а због заштите свог јужног бока. (Николић, 1994: 116) Колатерарна добит било је и тактичко одступање од борбе са национализмом, који је у процесу дезинтегрисања вишенационалне Југославије постао добродошао и пожељан савезник.

До кориговања у националној политици КПЈ долази постепено са појавом фашистичке опасности у Европи, а 1935-та година представљала је вододелницу, после које се мењају дотадашњи ставови, уласком у народнофронтовску фазу, прихватањем Југославије или како се лапидарно изразио Благоје Паровић: „Не безусловно и у свакој ситуацији за отцепљење, али увијек за право самоопредељења до отцепљења.“ Ипак, карактер „великосрпске хегемоније“ је и даље детерминисан синтагмом „окупација“ у званичним партијским списима, док се у захтеву за гаранције *националних слобода* тражила „народна скупштина за сваки народ“, најпре хрватски, а потом и установљење словеначке, македонске, црногорске, босанске и војвођанске скупштине. (Пешић, 1983:

271-275) Био је то наговештај комунистичког решења националног питања, које ће своју пуну афирмацију у федералном облику доживети током НОБ-а, а оживотворење у послератном периоду. Изостављена скупштина за Србију и помињање Срба само у контексту неопходности „истеривања“ свих „окупатора“ и „колонизатора“, сведочила је о још увек недовршеној еволуцији у ставовима, која је спречавала равноправно третирање српског народа и уважавање његовог права на легитимни национални интерес. У другој половини тридесетих година XX века, посебно од доласка Јосипа Броза на чело КПЈ (1937) на национално питање се више није гледало парцијално, већ се полазило од равноправног положаја свих народа, па тиме и српског. У ту сврху је све више долазила до изражаја дистинкција између српске буржоазије као носиоца *хегемоне* и *експлоататорске* политике и српског народа, виђеног као жртве угњетача из властите нације.

Фундаментална карактеристика идеолошке поставке југословенских комуниста у готово читавом међуратном раздобљу, била је национална, а не класна борба, тј. стални покушаји слабљења и ограничавања „експлоататорске, српске нације“. С тим у вези посебан проблем је било одлагање конституисања партијске организације за Србију, чије је пролонгирање сачекало крај рата. Наиме, априла 1937. у процесу реорганизације Партије, основане су КП Словеније и Хрватске, док за конституисање националне партијске организације Србије није било потребе, јер Срби нису били угњетени од других народа, те „њихова класна борба није имала карактер борбе за национално ослобођење.“ Међу бројним узроцима оваквог потеза вођства КПЈ, Бранко Петрановић као један од најважнијих проналази у везаности југословенских комуниста за Коминтерну, Стаљинов ауторитет и угледање на СКП(б) у „чијој организационој структури руска партија такође није имала статус националне партије, будући везана за СКП(б).“ Други важан узрок је био у чињеници да КПЈ није јавно желела да разграничи српски етнички простор од несрпског. (Петрановић, 1988: 219, 222; Исти, 1993: 80-81) Речју, комунисти нису били начисто, шта је заправо Србија и докле се протеже. Слична се ситуација уосталом, десила и на Другом заседању АВНОЈ-а, на коме Србија није имала своју делегацију, већ је била заступљена преко делегације из српских јединица НОВЈ ван Србије. На овај начин КПЈ је свесно или несвесно Србију „утапала“ у Југославију и идентификовала је с њом, чинећи српски народ, *de facto* много више заинтересованим за заједничку државу и њену целовитост од других народа.

Током ослободилачког рата и социјалистичке револуције (1941-1945) национално питање је под окриљем партизанског покрета стављано у сам врх приоритета оружане борбе против окупатора. Конкретизација и кристализација националне политике комуниста у дотадашњем току рата, истодобно и најцеловитије и најсистематичније изјашњавање Јосипа Броза Тита о националном питању у Југославији, било је децембра 1942. када је у свом, касније небројано пута цитираном чланку из „Пролетера“, вођа гериле под вођством Комунистичке партије, предратну државу детерминисао као „најтипичнију земљу националног угњетавања у Европи“ у којој су Хрвати, Словенци и Црногорци били „потчињени и неравноправни народи“ а Македонци, Албанци и други „поробљени и подвргнути истребљењу.“ (Тито, 1944: 118-119) Тито, у чијим су јединицама знатну већину у том тренутку чинили Срби, кривицу за такву политику пребацио је на „незнатну мањину великосрпских хегемониста“, који се никако не смеју поистовећивати са читавим српским народом, што су чиниле усташе „стварајући на тај начин мржњу код хрватског и других народа према братском српском народу“, који не само да „није имао ништа заједничког“ са таквом политиком, већ је и сам био њена жртва. Српски народ је, по Титу, с „болом примио увреде и неоправдане оптужбе“ у покушајима колективизације кривице за политику националне неравноправности прве југословенске државе. Због тога је циљ партизанске борбе поред општејугословенског, имао и смисао националног ослобођења „за сваки народ посебице... Хрвате, Словенце, Србе, Македонце, Арнауते, муслимане итд.“⁵ (Тито, 1944: 119, 124) Антиципација државе равноправних народа, наговештена овим чланком, садржала је и прећуткивање масовне ликвидације Срба, у страху од подјаривања национализма највеће нације, која се и даље налазила под хипотеком „великосрпске владавине“. (Петрановић, 1992: 523-525) Директно, руководство НОП-а, под доминацијом КПЈ, први пут је проговорило о федерацији уочи Другог заседања АВНОЈ-а у новембру 1943. године, а претходило му је прокламовање пуних „националних права Хрвата, Словенаца, Срба и Македонаца, Црногораца и других“ (Плетерски, 1988: 436) Признавањем македонске и црногорске националне посебности директно се „улазило“ у простор који је српски национализам сматрао ексклузивно својим. Чак се и центристичка и умерена Демократска странка Милана Грола, док јој је то

⁵ Муслимани се у концепцији КПЈ тада још увек нису сматрали нацијом, већ верско-народном групом, те отуд писање њиховог имена малим словом.

било допуштено, огорчено противила овој одлуци владајућих комуниста. Тако је у трећем броју њеног гласила *Демократија*, писано да је тврдња о македонској националности „несагласна са историјом“, док се Црногорци „никада у току своје историје нису осећали национално другачије него као Срби и сваки је био свестан, а и сада је, да је припадник српског народа.“ Није потребно, сматрале су Гролове демократе, „на силу стварати црногорску националну индивидуалност“ да би се оправдало стварање федералне јединице Црне Горе, јер „за њу могу говорити други објективни разлози“. (*Демократија*, 1945: 4)

Почетком новембра 1943. званично прокламовано решење националног питања у Југославији у форми федерације равноправних етницитета, добило је свој најпотпунији израз у одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, одржаном 29. новембра, исте године. Полазећи од неотуђивог права сваког народа на самоопредељење, „укључујући право на отцепљење или на уједињење са другим народима“, а сагласно истинској вољи свих народа Југославије, АВНОЈ као највише законодавно тело нове Југославије, одлучило је да се „Југославија (већ) изграђује и да ће се (још даље) изграђивати на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеначке, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине.“ (Петрановић, Зечевић, 1987: 791-796, 800-801; Плетерски, 1988: 461) Промовисање „нових“ нација уз победу начела федерализма, који је по свом садржају и форми представљао реализацију начела суверености свих конститутивних југословенских народа, па и оних који су до тада били сматрани интегралним деловима српског етничког простора, оставило је далекосежне последице у односима владајућих комуниста и српске националне идеологије.⁶

При крају рата, дакле, партизански победници су имали обресе нове федерације, која се својим карактером веома разликовала од претходне југословенске државе, пре свега „сужавањем“ тзв. српског етничког простора и прокламовањем федералне Србије, чије је оквире коначно одредила Велика антифашистичка народно-ослободилачка скупштина Србије из новембра 1944. године. На њој је Србија конституисана као сложена федерална јединица у коју су инкорпорирани: област Санцака, аутономна покрајина

⁶ Милан Грол, несклон ускогрудом национализму, писао је о нарочито великом страху Срба од федерације у којој би дошло до „пресецања органског живота на границама покрајина“, алудирајући понајпре на могућност раздвајања Србије и Македоније. (Грол, 1990: 641)

Војводина и аутономна косовско-метохијска област. Две аутономне јединице (Војводина и Космет) представљале су конститутивне делове Србије, али и поред непостојања државности, чиниле су истодобно и „конститутивне елементе у политичком склопу федеративне Југославије.“ (Петровић, 1988: 167) На самом почетку ове скупштине, у „Извештају о раду Главног НОО Србије“, полемисало се са тезама о наводном противсрпском карактеру партизанских победника. Оптужбе о „распарчавању“ Срба у више федералних јединица, стоји у *Извештају*, протурају „издајници Недић и Дража Михаиловић“, док је историја српског народа показала да је „приграбљивање туђих територија и посрбљивање несрпских народа увек ишло на штету“ самих Срба. Србија која би силом анектирала друге несрпске народе, у првом реду би „била сама слабија“, те се даље у *Извештају* пита, „зар није у интересу народа Србије да њени становници буду задовољни, а да, на пример, народ Македоније има своју државу, чији ће становници у њој бити исто тако задовољни...“ (*Извештај...* 1988: 231-232) Из овога је већ видљив недвосмислен дисконтинуитет са међуратним третирањем српског питања у монархистичкој Југославији, што је додатно радикализовано ставом, да српски народ због своје борбе за властито ослобођење, од турског феудализма, не може да полаже право на Македонију, те да се не могу присиљавати „Црногорци да се не осећају као нација, када се они тако осећају“. Положај српског народа, стоји даље у *Извештају*, не може се јачати на рачун других народа, већ само равноправни и „удружени у **једну заједницу**“, сви југословенски народи, унапређују „моћ и благостање не само своје, већ и **читаве заједнице**“. (*Извештај...* 1988: 232) (акцент М.Б.) Након гаранција државне целине, следило је прецизније одређивање места и положаја српског народа у новоствореној федерацији. Одговор на ово питање давала је „Декларацији Велике антифашистичке народно-ослободилачке скупштине“, која је констатовала да су „Срби из Србије увек тежили да буду у што тешњој заједници са својом српском браћом изван Србије“, због чега су увек помагали њихову борбу за национално ослобођење, али су знали да се та национална права могу реализовати само „остваривањем братства и јединства са братским јужнословенским народима са којима живе на истој територији, само уз поштовање слободе и националних права тих народа.“ На тој основи II заседање АВНОЈ-а, прокламовало је начело да „сваком јужнословенском народу припада право самоопредељења до отцепљења и право да се добровољно уједини са другим народима.“

Насупрот томе, „реакционарна великосрпска клика“ је спремност српског народа да се бори за слободу и независност искористила за „приграбљивање туђих територија, за угњетавање других јужнословенских народа.“ (Декларација... 1988: 285-286) У Декларацији коју Драгољуб Петровић назива „манифестом конституисања социјалистичке федералне јединице Србије“, комунисти су реалистично сагледавали положај Срба измешаних са другим југословенским народима и подељених у више федералних јединица, чиме су ударили темеље нових, веровало се трајних националних односа у Југославији. Са том интенцијом иступио је крајем 1944. потпредседник АВНОЈ-а и водећи идеолог националног питања у Југославији у том периоду, Моша Пијаде, у чијем спису „Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској“ стоји да, иако још није време за утврђивање међурепубличких граница, оне ће бити тако повучене да „федерална Хрватска не може обухватити све Хрвате, као што ни федерална Србија не може обухватити све Србе, па ма какве биле њихове границе.⁷ Један знатан део српског народа мора остати изван њених граница ... **није могуће наћи решење, да сви Срби буду у својој федералној јединици**, а сви Хрвати у својој...” (Пијаде, 1944: 4) (акцент М.Б.) Због тога се национални проблем може исправно поставити и разумевати само ако се има у виду **целина државне заједнице**, јер само она „**обухвата у својим границама целину српске**, као и целину хрватске нације“ (акцент М.Б.), те према томе овакво федерално уређење по Пијади, „ни најмање не разбија национално јединство свих Срба“, јер ће као и Хрвати имати могућност да „организују свој национални живот као **потпуне националне целине**.“ (Пијаде, 1944: 5-7) (акцент М.Б.) На истом је трагу, када је реч о платформи за решавање националног питања, био и сам Тито, који је на митингу у Загребу, маја 1945. административне, међурепубличке границе упоредио са „оним блиједим цртама на мраморном ступу“, јер то не значи „повући границу између ове или оне федералне јединице, па ти пријекно ради што знаш и што можеш, а ја ћу овдје како ја знам. Не!“ (Биланџић, 1999: 228)

Имајући у виду недвосмислене и кредибилне гаранције водећих људи нове, социјалистичке власти о целини државне заједнице, као гаранту органске недељивости

⁷ Милован Ђилас сведочи да је уочи Другог заседања АВНОЈ-а, Пијаде предложио територијалну аутономију за Србе у Хрватској, коју би требало да сачињавају општине са српском већином у Лици, Банији и Кордуну. Уз Ђиласово образложење да је тако омеђена територија неприродна и да би то било „уље на хрватски национализам“, партизански врх је овај предлог брзо и консензуално одбацио. (Ђилас, 1990: 354-355)

националног бића, не делује одвећ изненађујућа реакција националистичких интелектуалних кругова у Србији на „федерирање федерације“⁸ провођено крајем 60-их и почетком 70-их година XX века, перцепирано као нарушавање и цепање, до тада, иако, подељеног административним границама, ипак, јединственог државног простора.

Послератна национална политика КПЈ и Тита ослоњена на властити наднационални карактер и државно јединство чија основа није била јединствена нација, као у случају карађорђевићког интегралног југословенства, него јединствена, монолитна партија, (с)творила је федерацију као савез историјских и политичких („нових“) нација, са уверењем да потоње могу амортизовати анимозитете међу историјским нацијама, како сматра Тодор Куљић. Државно јединство комунисти су јачали слабљењем српске доминације, увођењем покрајина, српско-хрватска напетост је пацификована стварањем наднационалне републике БиХ, по историјском, а не етничком критерију, док су хрватски покушаји еманципације зауздавани проглашењем Срба за конститутивни елемент Хрватске. (Куљић, 1998: 184-185) Настала је федерација у чијој се основи налазио национални плурализам, без водећег народа са уграђеном формулом етничке равнотеже као својим фундаменталним принципом. Ова диференцирана и сложена формула југословенских комуниста, требало је да поткопа темељни принцип сваког национализма о подударану етничке и политичке јединице, (Гелнер, 1997: 11) што јасно произлази и из наведених речи Моше Пијаде. Овиме је несумњиво највише погођен српски национализам, јер су у перцепцији те идеологије Срби живели у четири или чак пет, од шест федералних јединица, што их је чинило највише дисперзованом националном заједницом у Југославији, самим тим сензитивнијом од других на (кон)федералистичке идеје и планове.

Федерација равнотеже, грађена у ратним условима, етаблирана је на, не сасвим утемељеном, званично прокламованом, паритетном доприносу свих југословенских народа, посебно конститутивних, борби за државно, национално и социјално ослобођење Југославије. Међутим, првих година функционисања федералног устројства у условима ратне психозе због тршћанске кризе и могуће Стаљинове агресије, ФНРЈ је заправо функционисала као псеудофедерација, како ју је детерминисао Бранко Петрановић.

⁸ Формулација Владимира Бакарића у покушају тражења теоријског одређења карактера уставних амандмана из 1968. и 1971.

(Петрановић, 1993: 86; Фира, 1983: 168-177) Номинални и закржљали федеративни механизми били су подређени партијској догми „демократског централизма“ у којој је само други елемент био реалан основ државног уређења. Целокупна власт била је концентрисана у Политбироу и Титовој личности, те су партијски монолит и једнопартијска диктатура *a priori* обесмишљавали сваки искорак ка озбиљнијем практиковању федерализма, који подразумева извештан степен децентрализације и редистрибуције политичке и економске моћи и утицаја на више центара. Централистичка парадигма ће се тегобно и споро мењати, а важну тачку у том *мајеутичком* процесу, представљао је Устав из 1963. док је коначан слом био означен падом Ранковића 1966. године и дефинитивном победом Кардељевог децентрализаторског конститутивног концепта. Национално питање у овом периоду у Партији или изван ње, готово да није озбиљније постављано, изузmemo ли полемику Добрице Ћосића и Душана Пирјевца 1961-1962. године. Једногодишња полемика иницирана је Ћосићевим интервјуом загребачком „Телеграму“, јануара 1961. у којем је изнео централистичко-унитаристичке ставове, доведши у питање и само постојање република унутар Југославије. Бурна реакција Пирјевца је ишла за тим да покаже да ће републике опстати и сачувати „све своје природне функције“, јер оне представљају „јасно уобличене националне организме и због тога су неприкосновене... као што је неприкосновена народна воља која их је створила.“ И док је Ћосић највећу опасност видео у републичко-националним партикуларизмима, Пирјевец ју је уочавао у централистичко-интегралистичким захтевима. Иако је полемика била сасвим персонализована, упућени су имплиците могли да препознају да се иза ставова српског и словеначког интелектуалца крију две, у то време већ сасвим супротстављене концепције схватања Југославије и њене будућности, које су се „преламале“ кроз расправу о конститутивним решењима, припреманог устава. (Ћосић, 2000: 185-260; Ђукић, 1989: 121-137, 145-147; Ћосић, 2001: 215-218; Сосо, 2004: 70) У Југославији је у овом периоду на дневном реду био космополитизам и непровинцијализам, снажно подстицан с врха у покушају слабљења и разблаживања националистичких осећања, мењаних за изузетност наднационалног југословенства, као грађанско-државног типа поимања нације, у чији су оригинални садржај улазили: антифашизам, антисталинизам, самоуправљање и несврстаност. (Куљић, 1998: 226)

Осми Конгрес СКЈ, одржан децембра 1964. први пут је поставио на дневни ред национално питање у циљу сузбијања унитаристичке свести, као услова за разбијање централистичког конститутивног оквира, што ће најзад и довести до темељних реформи федерације, изражених кроз амандманску интерполацију устава из 1963. године. У свом реферату на Конгресу, Кардељ је посебно инсистирао на чињеници да је „Југославија вишенационална заједница“, те да је „национална економска самосталност ... специфичан вид самоуправљања радних људи“, чиме је на замаху добијао касније интензиван процес функционализовања националног питања у идеократске сврхе, тј. његово решавање уклапањем у тешко разумљиве, експерименталне, класно-марксистичке категорије. За кључног југословенског уставног демијурга, сваки народ мора имати право и могућност „да живи и да се развија у складу са резултатима свога рада“, те зато „никаква снага изван њега самог“ не може утицати на његов развој. (*VIII Конгрес СКЈ*, 1965: 412-413) Тито је на Конгресу указао на опасност деформације политике СКЈ о националном питању, нарочито апострофирајући тезе о нацији као преживелој категорији и потреби њеног изумирања, што све личи на „асимилацију и бирократску централизацију, на унитаризам и догматизам“, коме не може бити места међу југословенским комунистима. (*VIII Конгрес СКЈ*, 1965: 343) И Вељко Влаховић, задужен за идеолошка питања, је изнео став да покушаји нивелације националних разлика, након победе револуције прикривају „бирократске, унитаристичке или хегемонистичке тенденције“. Историчари су сагласни да је Осми конгрес отворио табу тему, о којој се у Партији није експлицитно говорило двадесет година, у чему треба тражити узрок прећуткивања скоро свих осталих говорника да се изјашњавају о националном питању. Овај конгрес је, као што смо навели, указао и на правац којим ће се ићи у разграђивању централистичко-унитаристичког система. Наиме, легитимацијска основа претемељења Југославије није тражена у суверености нација, као „буржоаске категорије“, већ у марксистичкој концепцији самоуправне суверености непосредних произвођача, као носилаца државности. Чињеница да су утицајни дискусанти на мети држали централизам, унитаризам, али и хегемонизам, сви доминантно везивани за Србију као највећу републику, указивала је на измењену друштвено-политичку климу и готовост на заокрет у политици Партије. У том контексту, Брионски пленум, смена Ранковића и уставне реформе, били су логичан след догађаја, а Осми конгрес је био полазна тачка од које, како уочава Душан Биланцић, „почиње десетогодишње раздобље

борбе за реформу федерације.“ (Биланџић, 1985: 304) На истом трагу је била и Латинка Перовић када је написала да ће овај конгрес „остати посебно забележен по значају који је придао националним односима“ у Југославији, чиме су први пут после рата национални односи „постављени тако широко“, што се показало далекосежним потезом, јер ће национално питање „остати на дневном реду током читаве деценије после VIII конгреса СКЈ.“ (Перовић, 1991: 31)

Од почетка шездесетих у партијском врху тињао је сукоб између два Титова најближа сарадника Кардеља и Ранковића. Њих двојица су заправо персонификовали две у много чему супротстављене политике и концепције будућег развоја. Насупрот Кардељевим тенденцијама које су ишле за већом самосталности република, те истрајавале на праву народа на самоопредељење, што је неминовно водило у конфедерализовање државе, снаге у Партији које су биле на супротстављеним позицијама и које су се често и мимо његове воље, заклањале иза Александра Ранковића, заговарале су јединствену, централистичку федерацију са центром у Београду и (пре)доминантном улогом Партије у друштвеном животу. Због тога је политичка ликвидација Ранковића, средином 1966. на Брионском пленуму, неминовно означавала победу децентрализаторског концепта, што је у делу интелектуалне елите у Србији тумачено као велика опасност за српски народ, чији се до тад јединствени етнички простор дробило на неколико мини државица унутар Југославије. Развијајући и надограђујући сопствени концепт, Кардељ је чак допуштао могућност да Југославија једног дана постане нешто друго или да потпуно нестане. (Јовић, 2003: 146) Са становишта српског национализма то је значило дерогирање фундаменталног циља о јединственом и недељивом етничком простору.

После пада Ранковића (1966) и дефинитивне победе Кардељевог концепта децентрализације, у Србији ће национално питање покушати да отвори писац и јавни радник Добрица Ћосић, близак смењеном Ранковићу, маја 1968. на 14. Пленуму ЦК СКС, дошавши у директан сукоб са Партијом. Оштро критикујући политику СК на Косову, због пораста антисрпског расположења, Ћосић је упозоравао (или антиципирао) да би се и у српском народу могао „разгорети стари историјски циљ и национални идеал – уједињење српског народа у јединствену државу“. (*СК у борби за националну равноправност*, 1968: 111; Ћосић, 1982: 63) Говор је оставио дубоког трага у Партији, али и јавности, јер се толико разликовао од свега што се могло чути до тада. Сам аутор убрзо је напустио СК,

одбио да се покаје и почео око себе да окупља незадовољне сличномишљенике, чије су тачке ослоња биле дубоко незадовољство владајућом политиком према српском националном питању и тежњом за српском културном и духовном интеграцијом, независно од постојећих републичких граница. Тако су ударени темељи алтернативној политичкој платформи, чија ће средишња личност постати сам Ћосић, 1969. изабран за председника Српске књижевне задруге, тада водећег центра национално оријентисане опозиционе алтернативе у Србији. (Сосо, 2004: 73-74; Трговчевић, 1992: 276)

Нова конститутивна концепција, имплементирана је кроз три сета уставних амандмана, усвајаних у Савезној скупштини од 1967. до 1971. године. Тим амандманима, посматраним јединствено, уведен је нови и много децентрализованiji уставни поредак. Прва два пакета амандмана (амандмани 1-6, усвојени 1967. и амандмани 7-19, усвојени 1968), у великој мери су ограничена савезна овлашћења у вези са опорезивањем и извршено је реструктурирање савезног парламента кроз јачање утицаја Већа народа. (*Устав СФРЈ, уставни амандмани од I до XLII*, 1971: 161-179) Ово веће морало је да одобри сваки савезни закон, а његови посланици били су обавезни да заступају ставове скупштина својих република, које су их тамо делегирале (нека врста императивног мандата). Трећим, најрадикалнијим пакетом амандмана (20-42, усвојени јуна 1971.) из основа је модификован начин управљања Југославијом. На основу тих амандмана, републике су стекле готово потпуни суверенитет и главнину преосталих надлежности. Формирано је и колективно председништво државе. Коначно, амандманима је институционализован захтев, иначе спровођен у пракси, да се већина савезних одлука у вези са економским питањима, доноси консензуално, сагласношћу свих република и покрајина. (Петрановић, Зечевић, 1987: 383-429) Тиме је заправо уведено право вета свих федералних јединица, што је представљало вероватно најконтроверзнију меру из 1971. године. Овим изменама држава је у знатној мери конфедерализована, али је и припремљен терен за последње декомпоновање кроз устав из 1974. године.

Уставним амандманима из 1968. и 1971. године, витално је измењен положај аутономних покрајина Србије. Захваљујући овим амандманима, Косово и Војводина постали су конститутивни елементи југословенског федерализма. Прве значајне промене десиле су се захваљујући пакету уставних амандмана, усвојеном у децембру 1968. године. Косово, које се до тада звало „Аутономна Покрајина Косово и Метохија“ добило је нови

назив, „Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово.“ Брисањем речи „Метохија“ (која потиче од грчке речи *метох*, која означава манастирско имање) из имена покрајине, минимизиран је значај српске и православне традиције у њеној историји. У 18. Амандману стоји и да „Федерација штити Уставом утврђена права и дужности аутономних покрајина“, (*Устав СФРЈ, уставни амандмани од I до XLII*, 1971: 178) чиме се фактички „прескакала“ матична Република. Промене у организацији Партије одвијале су се синхронно са променама у држави. У новембру 1968. године, некадашњи огранци Савеза комуниста Србије за Војводину и Косово постали су равноправни Савези комуниста Војводине и Косова.

Део српске хуманистичке интелигенције изразито негативно је реаговао због новог конститутивног концепта, забринут превасходно над угроженим националним јединством српског етничког простора. За демонстрацију свог неслагања искористили су јавну расправу о трећем таласу уставних амандмана из 1971, одржану у марту те године на Правном факултету у Београду. Велики број учесника дебате, углавном правника и филозофа, сматрао је да је процес децентрализације отишао предалеко, те да су уложени безбедност земље и заједничко тржиште. Називајући предложене амандмане „историјским промашајем и политички неуравнотеженом научном збрком“ Андрија Гамс је рекао како се Србија нашла у ситуацији да буде неправедно оптужена за централистичке претензије и хегемонију, те да је под принудом прихватила политику која је „супротна њеним интересима“. (*Анали Правног факултета у Београду*, 1971: 234-240) На мети критика посебно су се нашла проширења покрајинских ингеренција, које су дигнуте на ранг конституената Федерације, чиме се Србија, по њима, нашла у подређеном и неравноправном положају у односу на остале републике. Тако се Павле Ристић запитао због чега је Албанцима дата аутономија у Србији, а не и у Македонији или Црној Гори, зашто је Војводини у којој већински живе Срби уопште дата аутономија, а нису је добили Срби у Хрватској. Ристић је антиципирао да ће оваква уставна решења као најзначајнију последицу имати „јачање националистичких осећаја Срба, услед осећања подређености и неједнаког третмана њихове матичне републике“, те драматично упозоравао да ова решења воде ка „постепеној дезинтеграцији социјалистичке Србије у границе које нису ни етничке, ни националне, ни историјске.“ (*Анали Правног факултета у Београду*, 1971: 214, 220)

Ипак, најдаље у овој врсти критике отишао је филозоф, проф. Михаило Ђурић, који је на поменутој расправи на Правном факултету, у необично оштро интонираном говору, пренетом у *Аналима Правног факултета* и у *Студенту*, између осталог рекао да би требало бити начисто с тим да је „Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу, или тачније, на њеним развалинама... успоставља неколико самосталних, независних чак и међусобно супротстављених националних држава...“ Одбијајући да спасава по сваку цену нешто што се не може спасити и што у таквом облику „није ни вредело стварати“, Ђурић се заложио за афирмацију „идентитета и интегритета“ српског народа, тачније „питање његовог политичког, његовог државно-правног обједињавања“ јер „границе садашње СР Србије нису никакве ни националне ни историјске границе српског народа“, квалификујући их као неприкладне, произвољне и неодрживе. У свом говору Ђурић је нагласио да су изузев у случају Словеније, постојеће међурепубличке границе неадекватне за све остале, апострофирајући да се чак 40% Срба налази изван уже Србије, према којима српски народ не може да остане равнодушан, како је рекао, јер ни у једној од осталих република у којима живе, Срби „не живе својски“, тј. налазе се у неравноправном положају. На крају, Ђурић је апеловао на отржење од „заблуда прошлости“, те да „српски народ мора да се окрене себи, мора почети да мисли на свој опстанак, мора почети да се бори за свој опасно угрожени национални идентитет и интегритет.“ (*Анали Правног факултета у Београду*, 1971: 230-233; Ђурић, 1997: 198-203)

Заокретом ка догматизму и рестаљинизацијом СКЈ од 1972. године, простор за било какву критику, а посебно у области националне политике је сужен, готово до теоријског. У таквим условима уређење настало уставним амандманима засвођено је последњим југословенским уставом из 1974. за који су његови демијурзи веровали да је коначно решио национално, па тиме и српско питање у Југославији, а заправо га је само поставио на дневни ред, да би се отворило након Титове смрти.

Југословенски комунисти модификовали су темељна програмска усмерења прешавши пут од централизма, преко сепаратизма, номиналног и реалног федерализма, до конфедералног конститутивног концепта. Сва ова решења су се доминантно *преламала* кроз призму српског питања, као проблема односа према највећем народу у Југославији, чији је фундаментални национални циљ била подударност етничке и политичке јединице, тј. сабирање свих Срба у јединствену државну целину. Перманентан страх од

национализма највеће нације, вуче корене из совјетског искуства у решавању националног питања и утицаја Коминтерне, али се мотиви „политике сузбијања“ српског националног питања могу тумачити и космополитизмом и интернационализмом водећих протагониста режима, развијеном свешћу о могућој снази национализма највећег народа и његовој деструктивности по будућност вишенационалне заједнице, у којој „национално питање улази искоса и сече по својој дијагонали све наше друштвене проблеме“ (Никезић, 2003: 246) додатно их усложњавајући. Послератни однос према српском питању, кристалисан је у дилеми о степену децентрализације најпре номиналне, а од 1963. и реалне федерације. Фактичким конфедерализовањем Југославије кроз уставне амандмане 1967-1971. решавани су национални захтеви готово свих југословенских народа, сем српског, чији је положај постајао комплекснији. Покушавајући да открије кључ националног питања у Југославији, КПЈ/СКЈ је пропустила да пронађе *modus vivendi* са националним тежњама најбројније нације, посматрајући их као примордијалну претњу себи и држави коју су створили. У другој половини 80-их година XX века у Србији се одиграо процес интеграције окоштале и ослабљене комунистичке идеологије и новопробуђених националних захтева, али ће синергија ових, до тад супротстављених елемената, постигнута после VIII седнице ЦК СКС 1987. изнедрити систем, чији коначни биланс још није сачињен, а коме методолошки прецизни и теоријски писмени проучаваоци још увек нису дали адекватан назив.

Извори и литература:

1. „Декларацији Велике антифашистичке народно-ослободилачке скупштине Србије о одобрењу рада народних представника Србије на Другом заседању АВНОЈ-а“, у: Петровић, Драгољуб (1988), *Конституисање федералне Србије*, Београд
2. „Извештај о раду Главног народно-ослободилачког одбора Србије и о раду представника Главног одбора Србије на Другом заседању АВНОЈ-а“, у: Петровић, Драгољуб (1988), *Конституисање федералне Србије*, Београд
3. *Анали Правног факултета у Београду*, (1971), број 3, мај-јун 1971, Београд
4. Андерсон, Бенедикт (1998), *Нација: замисљена заједница*, Београд

5. Екмечић, Милорад (1989), *Стварање Југославије 1790-1918*. 1, Београд
6. Geary, Patrick (2007), *Mit o nasijama*, Novi Sad
7. Јовић, Дејан (2003), *Југославија – држава која је одумрла*, Београд
8. *VIII Конгрес СКЈ* (1965), Београд
9. Биланцић, Душан (1985), *Хисторија СФРЈ – главни процеси 1918-1985*, Загреб
10. Биланцић, Душан (1999), *Хрватска модерна повијест*, Загреб
11. Броз, Јосип Тито (1944) „Национално питање у Југославији у свјетлости Народно-ослободилачке борбе“ у: *Борба за ослобођење Југославије*, Београд
12. Влајчић, Гордана (1987), *Југословенска револуција и национално питање 1919-1927*, Загреб²
13. Гелнер, Ернест (1997), *Нације и национализам*, Нови Сад
14. Глигоријевић, Бранислав (1992), *Коминтерна – југословенско и српско питање*, Београд
15. Грол, Милан (1990), *Лондонски дневник 1941-1945*, Београд
16. *Демократија*, бр. 3, Београд, 11. октобар 1945.
17. Димић, Љубодраг (1998), *Срби и Југославија – простор, друштво, политика*, Београд
18. Драговић Сосо, Јасна (2004), *Спасиоци нације*, Београд
19. Ђилас, Милован (1990), *Револуционарни рат*, Београд
20. Ђукић, Славољуб (1989), *Човек у свом времену*, Београд
21. Ђурић, Михаило (1997), *Изазов нихилизма – искуство разлике*, Београд
22. *Историја Савеза комуниста Југославије* (1985), Београд
23. Куљић, Тодор (1998), *Тито, социолошко-историјска студија*, Београд
24. Марковић, Сима (1923), *Национално питање у светлу марксизма*, Београд
25. Маркс, Енгелс, Лењин (1973), *Национално питање*, Сарајево
26. Николић, Коста (1994), *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, Београд
27. Николић, Коста (2000), *Комунисти у Краљевини Југославији*, Београд
28. Никезић, Марко (2003), „Цела пирамида постављена на главу“, у: *Српска крхка вертикала*, Београд
29. Перовић, Латинка (1984), *Од централизма до федерализма*, Љубљана
30. Перовић, Латинка (1991), *Затварање круга*, Сарајево

31. Петрановић, Бранко (1988), *Историја Југославије 1918-1988*, 1, Београд
32. Петрановић, Бранко (1992), *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд
33. Петрановић, Бранко (1993), *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд
34. Петрановић, Бранко, Зечевић, Момчило (1987), *Југословенски федерализам – идеје и стварност, тематска збирка докумената*, први том 1914-1943, Београд
35. Петрановић, Бранко, Зечевић, Момчило (1987), *Југословенски федерализам – идеје и стварност, тематска збирка докумената*, други том 1944-1987, Београд
36. Петровић, Драгољуб (1988), *Конституисање федералне Србије*, Београд
37. Пешић, Десанка (1983), *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд
38. Попов, Чедомир (2007), *Велика Србија*, Сремски Карловци-Нови Сад
39. Пијаде, Моша (1944), *Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској*, (без места издања)
40. Плетерски, Јанко (1988), *Нације, Југославија, револуција*, Београд
41. *Пролетер*, орган ЦК КПЈ, бр. 16, година XVII, децембар 1942.
42. *Савез комуниста у борби за националну равноправност* (1968), Београд
43. Трговчевић, Љубинка (1992), *Историја Српске књижевне задруге*, Београд
44. Ћосић, Добрица (1982), *Стварно и могуће*, Ријека
45. Ћосић, Добрица (2000), *Нада и акција*, Београд
46. Ћосић, Добрица (2001), *Пишчеви записи (1951-1968)*, Београд
47. *Устав СФРЈ, уставни амандмани од I до XLII* (1971), Београд
48. Фира, Александар (1983), „Фазе развитка југословенског федерализма и њихова друштвено-економска условљеност“, у: *Национално питање и југословенски федерализам*, Београд

Миливој Бешлин